

ՀԱՅՐ ՂԵԻՈՆԴ ԱԼԻԾԱՆԸ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՌԱՀՎԻՐԱՅ

Ինչպէս ժ.թ. դարի, այնպէս էլ ամբողջ հայագիտութեան անդաստանում Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան անդամ հայր Ղեւոնդ Ալիշանն ունի առանձնայատուկ տեղ ու դեր: Պատահական չէ, որ յաճախ նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, շատ հետազոտողներ նրան են վերագրում հայագիտութեան բազմաթիւ ճիւղերի աննախադէպ վերելքի ապահովման պատիւը՝ սակայն երբեմն մոռանալով այն նպաստաւոր միջավայրը, որի մէջ իր գործունէութիւնն է սկսել Ալիշանը եւ որին պարտական է ոչ միայն ինքը, այլեւ հայագէտների մի ամբողջ ոսկերոյլ: Անշուշտ, խօսքը Մխիթար աբբահօր հիմնադրած Մխիթարեան միաբանութեան մասին է, որն արդէն ձեւաւորել էր բազմաճիւղ հայագիտական մի այնպիսի հզօր դպրոց, որի ներկայացուցիչներն էին ականաւոր դէմքեր Մխիթար Սեբաստացին, Միքայէլ Զամչեանը, Ղուկաս Ինճիճեանը եւ ուրիշներ: Ուստի անհրաժեշտ է ընդգծել, որ հայր Ալիշանը որպէս գերհզօր հայագէտ, առնուազն՝ հայ բանասիրութեան, պատմագիտութեան եւ պատմական աշխարհագրութեան երկնակամարում փայլատակած ամենավառ անհատականութիւններից մէկը, ինչու է՝ հայագիտութեան բնագաւառում իր հաւասարը չունեցող հզօր ռազմիրայ, առաջին հերթին իր փառահեղ միջավայրի ծնունդն էր: Այսինքն՝ մինչեւ հայր Ալիշանը, Մխիթարեանների հայագիտական դպրոցն իր գրեթէ բոլոր ճիւղերով ոչ միայն կայացել էր, այլեւ հասել էր նոր դարաշրջանի դասականութեան մակարդակի: Մեր կարծիքով՝ հէնց դրանում է Ալիշան-հայագէտի ֆենոմենի գաղտնիքը:

Այդ իմաստով արդար կը լինի յիշատակել, որ նոյնիսկ առանձին դէպքերում հայր Ալիշանը, հիմնուելով իր նշանաւոր նախորդների ստեղծած հարուստ գիտական ժառանգութեան վրայ, կարողացաւ միայն հարստացնել Մխիթարեանների գիտելիքներն այդ ոլորտում դրանք հասցնելով նոր բարձրութեան: Այդ պարա-

գայում, սակայն, նախորդ հետազոտողների ներդրումը ինչ-որ ձեւով մնաց ստուերի տակ՝ նոյնպէս վերագրուելով հայր Ալիշանին: Բայց այդ հանգամանքի մատնանշումը, անտարակոյս, ամենեւին չի նսեմացնում նրա վիթխարի ծառայութիւնների դերը, այլ ընդհակառակը՝ կարեւորում է միեւնոյն գիտական դպրոցի դերակատարութիւնը հայագիտութեան զարգացման գործում:

Փորձենք ներկայացնել Ալիշանի անցած կրթագիտական ուղին ու այն միջավայրը, որի շնորհիւ վեր յառնեց ալիշանական միտքը եւ վերածուեց հայագիտական հզօր դպրոցի: Հայագիտութեան նկատմամբ պատանի Ղեւոնդ (Քերովբէ) Ալիշանեանի նախասիրութեան ձեւաւորումը պատահական չէր: Նա ծնուել է հնագէտ-դրամագէտ Պետրոս Ալիշանեանի ընտանիքում: Նախնական կրթութիւնը Կ. Պոլսի Չալըկեան վարժարանում ստանալուց յետոյ նա 12 տարեկան հասակում ոտք է դնում Ս. Ղազար, աւարտում վանքի դպրոցը եւ 1841 թ. անցնում հոգեւոր ծառայութեան, իսկ մի քանի տարի անց՝ նաեւ ուսուցչութեան ու լրագրութեան՝ նոր հիմնադրուած համբաւաւոր «Բագմալէպ» ում:

Հայր Ալիշանն իր գրական ու գիտական գործունէութիւնն սկսել է բանաստեղծութիւններով՝ գրուած դասական գրաբարով, Մխիթարեանական բանասիրական դպրոցի կանոններով: Զուգահեռաբառ տարբեր դպրոցներում աշխատանքի ընթացքում դրսեւորւում է նաեւ երիտասարդ վարդապետի մանկավարժական տաղանդը. Նա շուտով դառնում է իր սաների սիրելի ուսուցիչներից մէկը:

ԺԹ. դարի կէսերին հայր Ալիշանի կեանքում սկսւում է գործունէութեան նոր փուլ. նրան վիճակւում է Եւրոպայում իրականացնել երկար ու խիստ օգտակէտ շրջագայութիւնների մի շարք, լինել Հռոմի, Լոնդոնի զանազան գրադարաններում, Քեմբրիջի եւ Օքսֆորդի համալսարաններում ուսումնասիրել հայկական ձեռագրերը, դրանք ցուցակագրել: Ապա նա մեկնում է Գերմանիա, Աւստրիա, Ֆրանսիա, Բելգիա, հարստացնում իր գիտելիքները, խորացնում եւրոպական լեզուների իր իմացութիւնը: Վերադառնալով Ս. Ղազար՝ հայր Ալիշանն այդուհետ շուրջ կէս դար ծաւալում է հայագիտական բուռն գործունէութիւն՝ ստեղծելով վիթխարի գրական ու գիտական ժառանգութիւն:

Ղեւոնդ Ալիշանը հայագիտութիւն մուտք գործեց գրական-գեղարուեստական ստեղծագործութիւններով, որոնց թեման ձեւաւորուել է ԺԹ. դարի 40-50-ական թուականներին Եւրոպայում, մասնաւորապէս Իտալիայում ծաւալուած ազգային-ազատագրական շարժումների ազդեցութեամբ: Յիշատակութեան արժանի են

յատկապէս «Բազմավէպ»-ում «Նահապետ» գրական կեղծանունով տպագրուած բանաստեղծութիւնները: Հեղինակը, ոգեշնչուած եւրոպական յեղափոխութիւնների գաղափարներով, իր «Պալուլը Աւարայրի», «Բաւր որոտան», «Հրազդան», «Մասիսու սարերն», «Աշոտ Երկաթ ի ծովուն Սեւանայ» ստեղծագործութիւնների նիւթ է ընտրում «հայ յեղափոխական իրադարձութիւնները»՝ սկսած Ե. դարի ազատագրական պատերազմներից մինչեւ նոր ժամանակներ: Այս ստեղծագործութիւնները յետագայում լոյս են տեսնում առանձին գրքոյկներով՝ շատ ինքնատիպ՝ «Մանկունի», «Հայրունի», «Տիրունի» վերնագրերով: Այս ստեղծագործութիւնների շարքը սերունդներին յիշեցնում է հայ ժողովրդի փառահեղ անցեալը, ազատ ապրելու անկոտրում կամքը, ապագայի նկատմամբ անսահման հաւատը: Հայր Ալիշանը նոյն թեման արծարծեց նաեւ արձակում «Խորհրդածութիւն»՝ ընդ եղեւնեաւ խորագրով: Նրա արձակ գլուխգործոցը դարձան «Յուշիկ հայրենաց հայոց», «Կարմիր վարդան», «Արգար դպիր» գործերը:

Հայր Ալիշանի գրական ժառանգութեան կարեւոր մաս են կազմում նաեւ տարբեր լեզուներից կատարած մեծաքանակ թարգմանական գործերը: Յաւելենք նաեւ, որ Դեւոնդ վարդապետը միաժամանակ հանդիսանում է հայ գիտական բանագիտութեան առաջին հետազոտողներից մէկը:

Անհնարին է շրջանցել նաեւ հայր Ալիշանի ծառայութիւնները արեւմտահայ աշխարհաբարին անցնելու գործում: Պատահական է, որ նրա մի շարք աշխատութիւններ գրուած են աշխարհաբարով՝ համեմուած գրաբարի անգուգական բառապաշարով ու կանոնական ձեւերով:

Բաւարարուելով հայր Ալիշանի գրական գործունէութեան սոյն թուուցիկ ակնարկով՝ փորձենք անդրադարձ կատարել նրա գիտական ժառանգութեան ամենածանրակշիռ բնագաւառին՝ պատմաաշխարհագրական աշխատութիւններին:

Ինչպէս Ժ. Դ. վերջին եւ Ժ. Դ. դարի սկզբին հայր Ղուկաս Ինճիճեանը, այնպէս էլ Ժ. Դ. երկրորդ կէսին հայր Դեւոնդ Ալիշանը տասնամեակներ շարունակ զբաղուեցին պատմական Հայաստանի աշխարհագրութեամբ եւ ժողովրդագրութեամբ՝ հեղինակելով մի շարք կոթողային աշխատութիւններ¹: Սակայն ի տարբերութիւն Ինճիճեանի, որն այդօրինակ հետազոտութիւնների ըն-

1 Հայր Ղուկաս Ինճիճեանի պատմաաշխարհագրական ու ժողովրդագրական քննարկ աշխատութիւնների մասին տե՛ս ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ ԱՇՈՏ, Հայր

Թացքում խնդրին առաւելապէս անդրադառնում էր պատմաաշխարհագրական տեսանկիւնից, հայր Ալիշանը զուգահեռաբար ներկայացնում էր նաեւ տուեալ աշխարհագրական միջավայրում տեղի ունեցած պատմական կարեւորագոյն իրադարձութիւնների վերլուծութիւնը:

Հայագիտութեան երախտաւոր վարդապետն իր առջեւ բարդ ու դժուարին խնդիր դրեց՝ խորացնել նախորդ ուսումնասիրողների պատմաաշխարհագրական բնոյթի հետազօտութիւնները եւ Հայաստանի բոլոր նահանգների վերաբերեալ ստեղծել հիմնարար ու մեծադիր 20 հատորներ: Այդպիսի աշխատութիւններից առաջինը լոյս տեսաւ 1855 թ. «Տեղագիր Հայոց Մեծաց» վերնագրով: Հեղինակը հանգամանօրէն ներկայացրեց Մեծ Հայքի գաւառների ֆիզիկաաշխարհագրական, կենսաբանական ու պատմական բնդհանուր բնութագիրը: Հետեւելով հայր Ինճիճեանի օրինակին՝ նա Հայաստանի պատմաաշխարհագրական ակնարկը կատարում է ըստ օտար տիրապետութիւնների տարածաշրջանների՝ Օսմանեան Հայաստան, Պարսից Հայաստան եւ Ռուսաց Հայաստան: Նախ՝ հանգամանօրէն անդրադառնում է գաւառների բնակլիմայական պայմաններին, ապա ներկայացնում Հայաստանի մեծագոյն մասը կազմող Արեւմտեան Հայաստանը, որից յետոյ անցնում է Պարսկահայաստանին ու Ռուսահայաստանին:

Հայրենասէր վարդապետը Հայաստան աշխարհի անուան բացատրութեան հարցում առաջնորդւում է խորենացիական տեսութեամբ. «Աշխարհն որ յանուն Հայկայ հեղինակի ազգիս եւ լեզուի՝ յորում գրի բանս, կոչի ՀԱՅՔ եւ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ի բնիկ ժողովրդեմէն, իսկ յօտարաց Արմենիա կամ Արմէնիֆ՝ յանուն հայկածիմ նահապետացն Արմենակայ եւ Արամայ, եւ կամ ըստ պանծանաց բնակչացն առաջնոյ՝ իբրեւ Արի-արաց երկիր. իսկ ըստ Սրբազան գրոց Երկիր ԱՐԱՐԱՏԱՅ»²: Սոյն աշխատութեան մէջ հեղինակն անդրադառնում է օսմանեան տիրապետութեան շրջանում Արեւմտեան Հայաստանի ժողովրդագրական տեղաշարժերին, կրօնական ու էթնիկ այլացումներին, մեր հայրենիքն օրէցօր օտար ցեղերով բնակեցնելու, հալութեանն իսլամ պարտադրելու թուրքական իշխանութիւնների քաղաքականութեանը:

Ղուկաս Իմնինեանի աւանդը Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան եւ ժողովրդագրութեան ուսումնասիրութեան քնադաւառում, Բազմալէպ, 2017, թիւ 3-4, էջ 104-113:

2 ԱԼԻՇԱՆ ՂԵՒՈՆԻ, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վնենտիկ 1855, 7:

Ինչպէս այս, այնպէս էլ այլ աշխատութիւններ շարադրուած են ալիշանական ճոխ լեզուով: Մէջբերենք մի հատուած Արեւելեան Հայաստանի աշխարհագրական նկարագրութիւնից. «Պար կամ աղիսաղկոյտ լերանց տարածեալ ընդ լայն եւ ընդ երկայն՝ ընդ մէջ գետոցն Աղստեւոյ եւ Հրազդանայ, ի կողմանց երրորդի պարուն ցգետն Երասի ընդ հարաւ արեւելից ի կողմանս Գարապաղու, եւ յելից կուսէ ի կողմանց Գանձակայ ցնոյն Երասի ի սահմանս դաշտին Շարուրայ եւ Նախիջեւանայ. զայս պար յանուն ԳԱՐԱՊԱՂՈՒ ի դէպ է կոչել, զի անդ է կենդրոն եւ բազմակոհակ կոյտքն լերանց, կամ Թէ Կովկաս Հայոց...»³:

Ուշագրաւ է հայր Ալիշանի խօսքը Արցախի մասին: Նա չի մոռանում յիշել Արցախի ազնուացեղ ձիերին, որոնց համբաւը տարածուած էր ամէնուր: Պատահական չէ, որ Պարսից արքունիքը Արեւելեան Հայաստանից գանձուող հարկերի մէջ կարեւորում էր արցախեան նժոյգների ստացումը. «Ի գրաստուց ազգի պատուակաւնագոյն եմ երիվարք եւ ձիգ նժոյգ Գարապաղու..., զոր փոխան գանձուց հարկէին երբեմն վարիչք աշխարհիս՝ դրանն Պարսից»⁴: Անդրադանալով Սեւանայ լճի հարուստ ձկնատեսակներին՝ հայր Ալիշանը հպարտօրէն նշում է, որ «ի լինս՝ յորս տառելի միայն ի վանայն, իսկ ի Սեւան իբրեւ 15 ազգք ձկանց նանաչին, յորս 12 կոչին հայեցի անուամբք եւ այլազգեօք, որպէս Կողակ, Բաղդակ, Աղինման, Իշխանաձուկն, Գեղարքունի, Կոստուց, Պեօնէկ, Ամառն, Բելիւու, Կարմրախէտ, Զալաձուկն, Զուար»⁵:

Սոյն աշխատութիւնից յետոյ պատմաաշխարհագրական աշխատութիւնների տպագրման հարցում հայր Ալիշանը որոշ իմաստով դադար տուեց եւ մի քանի տասնամեակ շարունակ առաւելապէս զբաղուեց նիւթերի հաւաքմամբ: Բանն այն է, որ նա որոշել էր բաւարարուել ոչ թէ ընդհանուր ամբողջական Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան ներկայացմամբ, այլեւ հանգամանօրէն ուսումնասիրել ու հրատարակել գործեր Մեծ Հայքի բոլոր նահանգների ու նշանաւոր գաւառների մասին առանձին-առանձին⁶:

3 Անդ, 9:

4 Անդ, 19:

5 Անդ, 20:

6 Ա.ԼԻՇՄԱՆ ՂԵՒՈՆԴ, *Շիրակ*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1881, նոյնի՝ Սիսուան, Վենետիկ 1885, նոյնի՝ Այրարատ. Բնաշխարհ Հայաստանայց, Վենետիկ 1890, նոյնի՝ Սիսական, Տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ 1893:

Այդպիսի աշխատութիւններից «Սիսուան»ը, որն իր անունը ստացել է հայկական մայրաքաղաքներից Սիսի անունից, նուիրուած է Միջերկրական ծովի հիւսիսարեւելեան ափին ընկած մի ամբողջ երկրի՝ Կիլիկիայի աշխարհագրութեանն ու պատմութեանը: «Այրարատ»ը եւ «Սիսական»ը վերաբերում են Մեծ Հայքի համանուն երկու նահանգներին: Մինչդեռ «Շիրակ» հատորը Այրարատ աշխարհի մի գաւառի՝ Շիրակի մասին է, որում այդ երկրամասի աշխարհագրութիւնը շարադրուած է կարեւորագոյն պատմական իրադարձութիւններին՝ մասնաւորապէս Անիի Բագրատունիների թագաւորութեան մանրամասն պատմութեանը, զուգընթաց: Հասկանալի է, որ Շիրակ գաւառին առանձին հատոր նուիրելը պայմանաւորուած էր ինչպէս Այրարատ աշխարհի, այնպէս էլ ամբողջ Հայաստանի պատմութեան մէջ նրա ունեցած դերով: Պատահական չէ, որ հայր Ալիշանը Շիրակի, յատկապէս նրա զարգացած միջնադարի պատմութիւնը հաւասարագոր է համարում եւրոպական երկրների, մասնաւորապէս Ֆրանսիայի պատմութեանը: Հեղինակը հպարտօրէն խօսում է Անիի, Շիրակաւանի, Մարմաշէնի ճարտարապետական հզօր կոթողների, Կոմայրի-Ալեքսանդրապոլի, Շիրակի տարածքում յայտնաբերուած հարուստ վիմագիր արձանագրութիւնների եւ բազմաթիւ այլ հարցերի մասին:

Ինչպէս նախորդ աշխատութիւնները, այնպէս էլ «Սիսական»ը շարադրուած է ըստ ենթաշրջանների՝ Գեղարքունիք եւ Սողք, Վայոց Ձոր կամ Եղէգեայ ձոր, Ծղուկ, Հաբանդ, Աղահէճք, Բաղք, Կոխական, Ձորք եւ այլն⁷:

Անտարակոյս, հայր Ալիշանի պատմաաշխարհագրական աշխատութիւնների շարքում իր նշանակութեամբ հաւասարը չունի «Այրարատ» ծանրակշիռ ու մեծագիր հատորը, որը միաժամանակ ողջ Հայոց Միջաշխարհի պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնն է, բուսաբանութիւնը, գիւղագրութիւնը, ժողովրդագրութիւնը եւ այլն: Հեղինակի կարծիքով՝ Այրարատի տեղը մեր ժողովրդի կեանքում առանձնայատուկ է, քանի որ այն յիշատակում է Աստուածաշնչում եւ նրա անունից է ծագում մեր երկրի անուանումը: «ԱՅՐԱՐԱՏ անդրանիկ է աշխարահագրական անուանց երկրի վերածննդ մահառիթ եւ կենսաշիթ մկրտութեամբ ջրհեղեղին, - պատկերաւոր գրում է հայր Ալիշանը, - եթէ իցէ օրէն այսպէս ասել, զոր առաջինն, ի Գրոց Սրբոց մատնացայց արարեալ ամենայն հաւատացելոց՝ ի յառաջ-

7 Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, ի Հ. Ղեւոնդայ Մ. Ալիշան, Մ. Մխիթարեան, Վեներտիկ 1883:

բանի պատմութեան համօրէն: ...Եթէ Ս. Գիրք՝ միայն զմի ի հնգետասան աշխարհացն Հայոց Մեծաց, որ յատկաբար ի մեզ կոչի Այրարատ, համարիցին նշանակել այնու անուամբ, այլ Արարատեան երկիր, Լերիմք եւ Ազգ եւ Գունդ»⁸:

Աշխարհների շարքում հայր Ալիշանն անդրադարձ ունի նաեւ Արցախին, որն անաւարտ մնաց եւ բնականաբար, ամբողջական հատորով նրա կենդանութեան օրօք չհրատարակուեց⁹:

Անշուշտ, մէկ յօդուածի սահմաններում հնարաւոր չէ անգամ թուուցիկ անդրադառնալ հայր Ալիշանի հարուստ գիտական ժառանգութեան բոլոր կողմերին: Բաւարարուելով վերոյիշեալով՝ միայն արձանագրենք, որ հայագիտութեան տիտանը հեղինակ է նաեւ այնպիսի նշանաւոր երկերի ու ժողովածոների, ինչպիսիք են «Հայրուսակ», «Հայապատում», «Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց», «Արուսեակ հայ», «Ռամկական երգ» եւ այլն:

Ամփոփելով կարող ենք պնդել, որ հայագիտութիւնը, որի հիմքերը դրուեցին Ե. դարում հայ գրերի գիւտով, իր մատենագիտական շրջափուլն ապրեց Ե.-Ը. դարերում, ապա ԺԸ. դարի վերջին եւ ԺԹ. դարում Մխիթարեան հայրեր Միքայէլ Չամչեանի, Ղուկաս Ինճիճեանի եւ յատկապէս Ղեւոնդ Ալիշանի շնորհիւ հասաւ իր դասականութեան գագաթնակէտին՝ յաջորդ ժամանակների հայագէտների ուսումնասիրութիւնների համար նախապատրաստելով հզօր հենք ու պարարտ հող:

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ

⁸ ԱԼԻՇԱՆ ԴԵԻՈՆԴ, Այրարատ, 1:

⁹ 1980-ականների վերջին՝ Արցախեան շարժման օրերին, Մխիթարեաններն Արցախին նուիրուած յօդուածները տպագրեցին «Բազմալեզու»-ում, իսկ Երեւանի պետական համալսարանը Արցախին վերաբերող միւլթերմ առանձին գրքով հրատարակեց աշխարհարարով: Ամտիպ է մնում «Ուտիք» հատորը (տե՛ս ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, Գ. Ա., *Ղեւոնդ Ալիշան*, «Արցախ, Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան 1993):